

Ron van Hasselt

ZIJDELIJNGSCHE BERICHTEN

over de dominee,
de koning van Helpman
en de treinen uit Bergen-Belsen

... van hen zal bijna de helft Nederland na de oorlog verlaten. Als ik ze vijftig jaar later spreek geven ze daarvoor twee redenen op: ze willen niet leven in de leegte die de doden hebben achtergelaten en ze kunnen geen vertrouwen meer hebben in een gemeenschap die hen zwijgend heeft laten gaan.

Marcel Möring, 4 Mei voordracht 2023

Zwijgend knikte hij een paar maal met zijn hoofd.

'Uitgesloten?' zuchtte hij ten slotte. 'Ach nou ja, als het niet erger is.'

En hij maakte een vaag gebaar met zijn hand, alsof hij wilde zeggen dat wij, gezien alles wat er aan de hand was, tijd genoeg hadden, zowel ik als zijn kinderen, eerder te veel.

Giorgio Bassani, De tuin van de Finzi-Contini's

Niemand moet zich blindstaren op het verleden, maar wie er geen kennis van neemt leeft als een blinde die van geen stok of geleidehond wil weten.

Arnon Grunberg, De vluchteling, de grenswacht en de rijke Jood

Een naam is niet een heel leven, maar soms is een naam het beste wat we kunnen vinden. Zelfs in afgevlakte vorm is deze opsomming van namen mijn manier om herinneringen te laten samensmelten met de geschiedenis.

Esther Safran Foer, Ik wil je laten weten dat we er nog zijn

Waarom?	8
Om te beginnen	11
Raakvlak I Herdenken en terugkijken	14
1. Een willekeurige datum	15
2. Augustus 1945: 'wellicht een gewelddadigen dood'	18
3. Herdenking in de polder, 4 mei 2023	22
4. Noordbroek, 16 maart 1945	24
5. Amsterdam/Hurawa, februari/maart 2023	27
6. Treinen uit Belsen	29
7. Groningen, augustus 1945: 'en eventueel huilen'	31
8. Emden. 11 oktober 2023	33
9. Sderot, 7 oktober 2023	34
10. Groningen, februari 2022	36
Raakvlak II De afgemeten tijd	38
11. Zomerzotheden	39
12. Villa's en een Wereldoorlog	47
13. Zendelingen	52
14. 'De penanten monden uit in pinakels'	54
15. Muzikaal intermezzo	58
16. Voor vrijheid en recht: 1913 - 1918	60
17. Bij de tijd: 1923-1930	64
18. Bestuursbobo's	71
Raakvlak III De bedreigde tijd	74
19. 'Hij bewaarde de goede vormen'	75
20. April 1933: verjaardag in Parijs	80
21. April 1933: met de Fransche slag	84
22. 'Een nieuwe dageraad'	88
23. Huldiging in Brussel	94
24. Weinig belangrijks?	96

Raakvlak IV Nauwelijks meer respijt	100
25. 1936: '... het ongeluk op Joden te lijken'	101
26. Wie op deze weg verder gaat wordt neergeschoten	104
27. 1938 Wenen, wenen zonder eind	107
28. 1939: Praag, wenen zonder eind	110
29. Dubbelhuwelijk 1940	114
Raakvlak V Verval	120
30. Geschonden wereld	121
31. Anti-Joodse maatregelen en een briefje met namen	125
32. Verkoop	132
Raakvlak VI Tijden van onzichtbaarheid	136
33. In hechtenis vanwege 'vlucht uit de eigen woning'	137
34. Verraad	143
35. Hulp bij onderduik	146
36. Inwonen bij de Kornblums	148
37. Laatste station Auschwitz	155
38. Leeggehaald	158
Raakvlak VII Seconden van eeuwigheid	162
39. Transport 49 uit Westerbork	163
Raakvlak VIII Kijk op historie	166
40. 'Het nadeel van een lichte bijmenging'	167
Raakvlak IX Het principe van de tijd	172
42. Noordbroek: bevrijding zonder vlaggen	173
44. Het hoofdstuk Westerbork	178
45. Tegen de doodstraf	181
46. Dominee in Suriname	187

Raakvlak X Bergen-Belsen	192
47. Austauschjuden	193
48. 'Geen hart tegen bestand'	201
49. Vertrek op 7 april 1945	205
50. Het tyfuskamp	210
51. Een trein bij Maagdenburg	215
52. Vernedering van de gehele mensheid	219
Raakvlak XI Beschouwingen over de geleden tijd	224
53. Erfenis	225
54. Meer raakvlakken, toeval en willekeur	227
55. Bewoordingen	230
56. Vragen	235
57. 'Nu moeten wij ons best doen te vergeten'	238
58. Nu weten wij het wel	243
Bronnen	248
Literatuur	249
Fotoverantwoording	254
Personenregister	255

Waarom?

Het onverstaanbare taaltje dat de volkeren spraken die niet tot de eigen stam behoorden, klonk als ‘barbarbar’. Naar de klanken van die onbegrijpelijke brabbeltaal noemden de oude Grieken hun burenen. Barbaren. En in de betekenis van dat woord stopten ze alle kwalijke en onbeschaafde eigenschappen van ‘de ander’, die zich niet eens begrijpelijk kon uitdrukken en wie weet, nadat ze onderworpen waren, vertelden ze elkaar misschien wel opstandige en on-Griekse ideeën in hun subversieve geheimtaal.

Woorden als ‘taaltje’, ‘brabbeltaal’ en ‘onbegrijpelijk’ zijn in de context van deze eerste zinnen pure propaganda. Het zijn bewust demagogische elementen om ‘inferieure’ kenmerken aan ‘de ander’ te koppelen. Dit soort superioriteitsdenken in zijn ergste vorm kan leiden tot vervolging en moord.

In mijn pogingen dat duidelijk te maken beschrijf ik in dit boek onder andere een internationale studentenbijeenkomst in Leiden, de arrestanten op een politiebureau in Groningen, een jonge man op de fusilladeplaats in Vught en een trein die vertrok met gevangenen uit het Sternlager van Bergen-Belsen. Ik probeer een tijdsbeeld te schetsen aan de hand van personen. Mijn keuzes daarin zijn tamelijk willekeurig, maar – zo betoog ik al meteen in het eerste hoofdstuk – ook met bijvoorbeeld een tamelijk willekeurige datum als uitgangspunt moet een essentieel verhaal over vervolging te vertellen zijn.

Alsof het gisteren geschreven is. Zo ongeveer karakteriseert Bas Heijne de essays van George Orwell. Ik ben het eens met Heijne dat het lijkt alsof ze slaan op onze tijd.¹ Heijne legt uit dat door de huidige oorlog in Europa en de opkomst van populistische regeringsleiders ook andere boeken van Orwell als *1984* en *Animal Farm* weer enorm in de belangstelling staan.

Haatzaaien, superioriteitsdenken, en het afzetten tegen ‘de ander’ vindt Orwell vormen van extreem nationalisme, waarbij hij aan het woord *nationalisme* een heel specifieke betekenis toekent die niet noodzakelijk te maken heeft met een volk of een natie, maar met elke al dan niet imaginaire groep. Zo’n groep kan allerlei vormen aannemen variërend van een kerkgenootschap, een politieke

---

1 Bas Heijne *Over nationalisme* 14

beweging of een sportclub. Kenmerkend voor Orwells begrip nationalisme noemt hij *de neiging alles om je heen enkel in het licht van je overtuigingen te plaatsen*.² Dat egocentrische element lijkt mij heel relevant: *Nationalisme is machtshonger gehard door zelfbedrog. Elke nationalist is in staat om de werkelijkheid rigoureus te verdraaien, maar – omdat hij weet dat hij een hoger doel dient dan zichzelf – is hij er tegelijkertijd rotsvast van overtuigd dat hij het gelijk aan zijn zijde heeft*.³ Hoe vatbaar wij zijn voor oogkleppennisies bewijst ons bijna onbeperkte vermogen om niet alleen anderen, maar ook vooral onszelf een rad voor ogen te draaien.

Het gigantische verschil in betekenis tussen bijvoorbeeld ‘volksliedje’ (een leuk deuntje) en ‘volkslied’ (hét nationale symbool) is veelzeggend. Kinderen worden opgevoed met vaderlandse geschiedenis, volkshelden en de mythes van nationale prestaties. Het fenomeen nationalisme bestaat in de media. Journalisten krijgen van hun hoofdredactie cynische richtlijnen over wat nieuws is. Een enkelvoudige moord in Algerije, België of Colombia wordt niet in Nederlandse kranten vermeld, tenzij er een Nederlander bij betrokken is. Naarmate meer Nederlanders zijn betrokken bij ‘een incident’ wordt het nieuws groter gebracht.

Op 17 juli 2014 stortte een vliegtuig van Malaysia Airlines neer in het oosten Oekraïne. Met die woorden werd deze gebeurtenis in het radionieuws gebracht, zonder er nog heel uitgebreide aandacht aan te besteden. Een woordvoerder van de KLM verklaarde kort daarop dat het bedrijf *met leedwezen [had] kennis genomen van ‘een mogelijk incident’*.⁴ In de navolgende uren werd het veronderstelde aantal Nederlanders aan boord van de vlucht telkens opgehoogd. Minister Opstelten verklaarde dat gevreesd werd dat er *veel Nederlanders aan boord waren*. Na eerste berichten over 39 Nederlanders werd in de loop van de middag verondersteld dat er meer dan 150 Nederlanders in het vliegtuig zaten. In de daaropvolgende vroege ochtend van vrijdag de 18^e om 02:22 meldde de NOS-website dat het ging om 196 mensen met de Nederlandse nationaliteit. Er waren geen overlevenden. Van een *mogelijk incident ver-van-ons-bed*, werd

---

2 Idem 25

3 Citaat in mijn vertaling uit George Orwell *Notes on nationalism*, 1945 in George Orwell *Essays* 301. In de vertaling die Bas Heijne gebruikt wordt ‘tempered’ vertaald met ‘gematigd’. Dat lijkt in dit geval niet logisch. ‘Tempered steel’ is ‘gehard staal’, vandaar dat ik de passage vertaal met ‘machtshonger gehard door zelfbedrog’ in plaats van ‘machtshonger gematigd door zelfbedrog’. In het boek van Heijne staat dit citaat op pagina 42.

4 Berichtgeving NOS op 17 juli 2014

het neerschieten van de MH-17 een nationale ramp die de Nederlandse media domineerde.⁵

Orwelliaans nationalisme is ook aanwezig in de geschiedschrijving van de Holocaust. In een eerder boek stelde ik: *In Nederland is voor de Holocaust het beeld van de gaskamers dominant.*⁶ Ik noemde dat een wat onzorgvuldig, typisch Nederlands perspectief. *Het doet geen recht aan de miljoenen Joden die door lynchpartijen, pogroms of bijvoorbeeld kogels van Einsatzgruppen zijn vermoord. Het doet geen recht aan iemand als Anne Frank die ruim twee maanden Auschwitz overleefde en uiteindelijk in Bergen-Belsen door tyfus werd gevelde. Het doet geen recht aan Selma van Hasselt die bijna een jaar dwangarbeid in Auschwitz overleefde om uiteindelijk te bezwijken in Malchow. Het doet geen recht aan Margaretha Polak die Bergen-Belsen overleefde, maar na repatriëring alsnog aan de gevolgen van het concentratiekamp overleed. Het doet geen recht aan Rosientje Roet die na een paar maanden Auschwitz in het Revier is overleden. Het doet geen recht aan haar zus Adèle Roet die nog wel de bevrijding van Auschwitz heeft meegemaakt, maar daarna alsnog is bezwiken.*⁷

Door de research voor dit boek kwam ik er achter dat bijvoorbeeld Grete Wiener, de vrouw van de stichter van de Wiener Library, ook in dit verschrikkelijke rijtje past. Zij was één van de weinigen die in een uitruil van gevangenen uit Bergen-Belsen mocht vertrekken. In januari 1945 kwam zij met haar drie dochters in Zwitserland aan. Zij was echter zo verzwakt dat zij enkele dagen na aankomst alsnog door ondervoeding en uitputting overleed.⁸

Ik schrijf boeken over de gevolgen van discriminatie, rassenwaan, dictatuur en extreem nationalisme, waarschijnlijk omdat ik nog steeds niet kan begrijpen hoe het mogelijk is dat mensen worden uitgemoord omdat zij 'anders' zijn of 'anders' denken.

Ik trek daaruit de conclusie dat mensen die vluchten voor geweld onze steun verdienen.

---

5 Hierbij dient wel de aantekening gemaakt worden dat vanwege de betrokkenheid van Rusland de gebeurtenis vervolgens ook brede internationale aandacht kreeg.

6 Ron van Hasselt *Om en nabij Auschwitz* 101

7 Ron van Hasselt *Om en nabij Auschwitz* 102

8 Daniel Finkelstein, *Hitler, Stalin, Mum and Dad* 347

Om te beginnen

In de periode 1942-1944 zijn uit Nederland zo'n 107.000 Joden gedeporteerd naar 'het Oosten'. Van deze gedeporteerden hebben niet veel meer dan vijfduizend het overleefd. Een relatief groot aantal van de overlevenden werd bevrijd in treinen die uit Bergen-Belsen waren vertrokken. Daarom wil ik het zo weinig bekende verhaal van die treinen schetsen. De statistieken zijn gruwelijk, maar het blijft moeilijk om uit tabellen, getallen en cijferreeksen een beeld te krijgen van wat er met mensen gebeurde. Een paar van die mensen heb ik gekend. Dat is een extra drijfveer om enkele van die individuele, persoonlijke verhalen te vertellen.

Dit boek kent twee hoofdpersonen: Constant Willem Coolsma, de dominee, en Joseph Elias van Hasselt, een grootindustriële met een aanzienlijk vastgoedbezit. Dominee Coolsma was één van de notabelen in Groningen. Hij was een vriend van Van Hasselt. Hij maakte de keuze – net als al zijn kinderen – om zich tijdens de Tweede Wereldoorlog te verzetten tegen dictatuur en tirannie. De dominee en elk van zijn kinderen namen actief deel in het verzet. Dat dat niet zonder risico was, werd maar al te duidelijk. Zijn jongste zoon werd gearresteerd en in augustus 1944 naar Vught gebracht om daar gefusilleerd te worden. Joseph Elias van Hasselt was een gulle filantroop en maatschappelijk actief in heel veel besturen en commissies. Vanwege zijn vastgoedbezit werd hij wel 'de Koning van Helpman' genoemd. Hij was charmant en populair. Hij liet zich rijden in auto's die in trek waren bij Hollywoodsterren, woonde in villa's en hield van buitenlandse reizen. Tijdens de bezetting werd hij eerst van zijn bezit, en vervolgens van zijn leven beroofd.

In een aantal delen die ik 'Raakvlakken' heb genoemd probeer ik persoonlijke verhalen te verbinden met de Grote Geschiedenis om op die manier een tijdsbeeld en tijdslijn te schetsen die recht doen aan het verleden. Raakvlak is in dit verband in zijn letterlijke betekenis een verleidelijk woord, omdat het aangeeft dat het ergens aan raakt, zonder dat het de pretentie heeft volledig te kunnen zijn. Ik streef niet naar volledigheid, maar wel naar precisie. In het laatste Raakvlak probeer ik nog enkele beschouwingen te geven over de verhalen die in het boek verteld worden.

Ikzelf ben van 'na de oorlog'. Ik groeide op met Joodse en met niet-Joodse kinderen. Pas later realiseerde ik mij dat al die Joodse kinderen met wie ik speelde, niet één uitgezonderd, familieleden hadden gehad die waren vermoord. Daar werd nooit over gesproken.

Dat soort taboes bestonden ook in ons ouderlijk gezin. Je praatte niet over familieleden die 'niet waren teruggekeerd', laat staan dat je het over de dochtertjes van oom Jaap en tante Lies had. Heel langzaam maar gruwelijk zeker leerde ik steeds meer over wat er was gebeurd.

Amos Oz heeft eens gezegd – als hij het in één woord zou moeten zeggen – dat al zijn boeken over gezinnen gaan. Als hij het in twee woorden zou mogen zeggen, dan zou hij zeggen 'ongelukkige gezinnen'. Vanzelfsprekend verwees hij hier naar de eerste zin van *Anna Karenina* van Tolstoj die in de Nederlandse vertaling van Hans Boland luidt: *Gelukkige gezinnen lijken allemaal op elkaar, maar elk ongelukkig gezin is ongelukkig op zijn eigen manier*. Ongeluk en misfortuin zijn voor een roman (volgens Tolstoj) interessanter dan het gezapige geluk van bijvoorbeeld de boeken van Cissy van Marxveldt. Ik noem Cissy van Marxveldt, omdat Anne Frank haar ook noemde en omdat zij in een later hoofdstuk nog terugkomt.

Ik schrijf geen romans. Ik wil niet romantiseren. Ik probeer zo precies mogelijk uit te zoeken wat er is gebeurd en dát schrijf ik op. De gegevens haal ik uit (soms beperkt openbare) archieven, brieven, dagboeken, verslagen, foto's, getuigenverklaringen en officiële documenten zoals gerechtelijke stukken en politiedossiers. Een enkele keer heb ik nazaten gesproken van de mensen die ik beschrijf, en heel soms heb ik mensen over wie dit boek gaat persoonlijk gekend.

De titel van het boek heb ik ontleend aan een brief van Elisabeth, de vrouw van J.E. van Hasselt. Zij schrijft dat zij alleen maar door een *zijklingsch bericht* heeft gehoord van de deportatie van haar man. Dat trof mij. Ik realiseerde mij dat ik eigenlijk alleen maar zijdelingse berichten schrijf.

Een boek als dit schrijf je alleen, maar gelukkig met veel hulp van anderen. Zonder die hulp was dit boek nooit tot stand gekomen. Ik wil daarom graag mijn dank uitspreken aan alle mensen die mij daarbij hebben geholpen. Ik noem in

alfabetische volgorde Erica van Boven, Laurens van Boven, Berend Coolsma, Foppe Coolsma, Lotte Coolsma, Erik Dijkstra, Maarten Duijvendak, Sonja Geurts, Frits Grunewald, Heleen van Haften, Eddy van Hasselt, Winnie van Hasselt, Herald Kornblum, Max Kornblum, Yolanda Kraaijpoel, Bertien Minco, Ger van den Oetelaar, Stefan van der Poel en Sebastiaan Vos. Alle voorbereiding, het schrijven, het onderzoek en het doorzetten was niet mogelijk geweest zonder de voortdurende steun van mijn liefste Marjolijn Rüphan.

Alle fouten, eigenwijze vormen, beelden en zinnen zijn vanzelfsprekend volledig mijn verantwoordelijkheid.

En ook nog iets over de spelling. Geschreven citaten geef ik schuingedrukt weer, zonder aanhalingstekens: *Weleerw. Heer Ds. Coolsma helpt me door deze donkere diepten heen, naar het Eeuwigheidslicht*. Aanhalingstekens gebruik ik wel voor citaten die mondeling zijn overgeleverd: 'Vader moet eens ophouden met zijn NSB-hobby'.

Ik schrijf het woord 'Joden' eigenlijk altijd met een hoofdletter, al was het maar omdat de Duitse bezetter op zeker moment had verordonneerd dat het woord in alle gevallen met een kleine letter moest worden geschreven. In citaten komt soms wel het woord 'joden' met een kleine letter voor, wanneer de auteur van wie het citaat is 'joden' met een kleine letter heeft geschreven.

Ron van Hasselt

Groningen, januari 2024

Raakvlak I

Herdenken en terugkijken

Het grootste oefengebied in Europa van de NAVO ligt in het zuidelijk deel van de Lüneburger Heide. Sinds de jaren zestig oefende daar ook het Nederlandse leger en veel dienstplichten uit die tijd kennen daarom de streek. Minder bekend is dat de Duitse *Wehrmacht* in 1935 hier kazernes bouwde en het terrein van bijna 300 vierkante kilometer ten zuiden van Hamburg bij de plaats Belsen óók als oefengebied gebruikte. Ter voorbereiding op de oorlog werd daar een krijgsgevangenenkamp gebouwd bij Belsen. In het voorjaar van 1943 richtte de SS er een speciaal kamp in, dat was opgezet als *Aufenthaltslager* bedoeld voor Joden die voorlopig vrijstelling hadden gekregen voor verder transport naar vernietigingskampen. De SS nam daartoe de zuidelijke helft van het krijgsgevangenenkamp over van de *Wehrmacht*. Bijna twee jaar later – januari 1945 – begon de *Wehrmacht* te klagen over wat zij ‘onbeschrijfelijke stank’ noemden.

1. Een willekeurige datum

De geruchten zwollen aan. De SS zou het kamp geheel hebben ondermijnd: iedereen zou vermoord worden. Er zouden treinen komen om alle kampbewoners naar veiliger oorden te brengen, misschien wel naar Zwitserland of anders naar Theresienstadt. Er waren optimistische geruchten vol hoop en er waren geruchten die meer in lijn waren met wat men tot nu toe had gehoord, bijvoorbeeld dat iedereen een trein in moest om ergens verder in het Oosten geëxecuteerd te worden. De honger had hun lichamen verzwakt. Ziektes kregen steeds meer vrij spel om hun dodelijke werk te doen. In die omstandigheden schreef Abel Herzberg op 30 maart 1945 in het dagboekje dat hij bijhield in Bergen-Belsen: *Gisteravond hebben we ondanks alles seider gevierd. Ach, ach ...! Een historische seider. Het bittere kruid hoefde niet aanwezig te zijn.*⁹

In de Joodse traditie stelt de jongste aanwezige van het mannelijk geslacht op de seideravond een aantal rituele vragen. De vragen gaan allemaal over het verschil tussen deze avond en alle andere avonden. Waarom eten we vanavond anders, waarom eten we andere spijzen, waarom zitten we anders aan tafel? Die vragen zijn de aanleiding om het verhaal van Pesach, de bevrijding van de slavernij, te vertellen. Eén van de met symboliek geladen spijzen die worden genuttigd is de scherpe mierikswortel: het bittere kruid. Abel Herzberg zag zoveel bitterheid om zich heen dat het wat hem betreft onnodig was om ook nog eens ritueel te proeven van een bitter kruid.

Er zijn allerlei boeken geschreven over geloof en godsdienst en de invloed van de Holocaust op de Godsbeleving en religie van mensen van verschillende confessie. Ik ben niet gelovig en ik heb geen bijzondere avond nodig die anders is dan alle andere avonden om te kunnen herdenken. Toch raad ik iedereen aan om zich te beperken tot één herdenkingsdag. Dat is beter dan wat ik doe. Voor mij is bijna elke dag een herdenkingsdag.

Een paar keer heb ik een 4-mei-toespraak mogen houden. In één daarvan maakte ik er een punt van om te vertellen dat 4 mei eigenlijk een tamelijk willekeurige dag is voor onze Nationale Dodenherdenking. Ik memoreerde dat op 4 mei 1943 een trein vertrok uit Westerbork. Dankzij Guus Luijters wist ik dat die trein 34 wagons telde en dat in die wagons 1187 mensen, waaronder 298

---

9 Abel Herzberg, *Tweestromenland* 266